

Теоретико-правові дослідження місця та ролі праболгар в етногенезі середньовічної української народності, становленні її державності, права, мови та культури (IV–XI ст.)

Частина 1

У статті здійснене комплексне дослідження місця та ролі праболгар в етногенезі української народності, становленні її державності, права, мови та культури (поряд з іншими етносами). Зроблено також спробу осмислення особливої місії праболгар у становленні слов'янської цивілізації.

Ключові слова: праболгари, праслов'яни, праукраїнці, хозари, авари, «Велика Болгарія», Кубрат, Батбаян, Котраг, Аспарух, Кувер (Кубер), Альцек, Куєв (брат Кубрата?), «києвичі», Осколд (Аскольд), Дір, Борис I, Симеон I Великий, Петро I, Хельгу, Олег, Ольга (Аллогія, Helga), Святослав, Володимир, Ярослав Мудрий, Борис, Гліб, Дунайська Болгарія, Волзька Булгарія, Внутрішні болгары, Чорні болгары, Подоння, Приазов'я.

Н.М. Коренной
кандидат исторических наук, доцент,
Университет экономики и права «КРОК»

О месте и роли праболгар в этногенезе средневековой украинской народности, становлении ее государственности, права, языка и культуры (IV–XI вв.)

Часть 1

В статье комплексно исследованы место и роль праболгар в этногенезе украинской народности, становлении ее государственности, права, языка и культуры (наряду с другими этносами). Сделана также попытка осмысления особой миссии праболгар в становлении славянской цивилизации.

Ключевые слова: праболгары, праславяне, праукраинцы, хозары, авары, «Великая Болгария», Кубрат, Батбаян, Котраг, Аспарух, Кувер (Кубер), Альцек, Куев (брат Кубрата?), «киевичи», Осколд (Аскольд), Дир, Борис I, Симеон I Великий, Петр I, Хельгу, Олег, Ольга (Аллогия, Helga), Святослав, Владимир Великий, Ярослав Мудрый, Борис, Глеб, Дунайская Болгария, Волжская Булгария, Внутренние болгары, Черные болгары, Подонье, Приазовье.

N. Korinnyj
candidate of historical sciences,
the senior lecturer of the Department
of theory and history of State and law
University of Economics and law “Krok”

On the position and role of the proto-Bulgarians in the ethnogenesis of the medieval Ukrainian nationality, establishing its statehood, law, language and culture (IV–XI centuries)

Part 1

The article deals with a complex study of the place and role of Proto-Bulgarians (alongside of other ethnoses) in the ethnogenesis of the Ukrainian statehood, law and culture. An attempt is made to comprehend a specific mission of the Proto-Bulgarians in the establishment of the Slavs civilization.

Keywords: *Proto-Bulgarians, Proto-Slavs, Proto-Ukrainians, Khazars, Avars, “Great Bulgaria”, Kubrat, Batbayan, Kotrag, Asparukh, Kuver (Kuber), Alcek, Kuiev (Kubrat’s brother?), “Kyievychi”, Oskold (Askold), Dir, Boris I of Bulgaria, Symeon I the Great, Peter I, Khelgu, Oleg, Olga (Allog, Helga), Sviatoslav, Volodymyr, Yaroslav the Wise, Borys, Hlib, Danubian Bulgaria, Volga Bulgaria, “Inner Bulgarians”, Black Bulgars, Podonnia, Pryazovia.*

Постановка проблеми

Після іранських етносів, які поряд із греками, балтами, угро-фінами та германцями ще за доби античності та раннього середньовіччя заклали підвалини української народності, державно-правового життя, значний вплив на становлення сучасного антропологічного та етнографічного вигляду українців, їхньої мови та культури, державності і права безумовно здійснили тюрки, які з IV і по XVIII ст. включно були найближчими сусідами південно-східних слов'ян, поглинули та спочатку тюркізували, а згодом слав'янізували своїх попередників іранців та германців на Півдні та Сході України, узяли під свій контроль найважливіші торговельні шляхи, спрямували слов'янську колонізацію у північно-східному напрямку. Серед численних тюркських народів, які взяли активну участь в етнології як болгарської, української, білоруської, російської, чуваської, татарської, так і інших народностей Євразії, слід особливо відзначити союз праболгарських племен, що

з початку VI ст. (502 р.) заявляє про себе як самостійного суб'єкта міжнародних відносин у Південно-Східній Європі, а в подальшому створює свою суверенну державу і змушує визнати її як суверена навіть Візантійську імперію.

Проблема українсько-болгарських взаємовпливів давно стала об'єктом особливої уваги вчених Болгарії та України [1], адже історичні долі двох народів тривалий час були органічно й нерозривно переплетені, близькими і зрозумілими є їхні мови, література, релігійні уподобання тощо. Одна з перших болгарських держав – «Велика Болгарія» – постає саме на Україні, а прах її засновника і фундатора хана Кубрата покоїться в українській землі на благословенній Полтавщині [2].

Слід однак зазначити, що по суті до 1991 р. (року відродження Україною своєї незалежності) в історіографії проблеми домінували дослідження російсько-болгарських історико-культурних зв'язків, оскільки про українсько-болгарські російською та радянською цензурою «дозволя-

лося» говорити та писати, починаючи з післямонгольської навали та тривалого золотоординського іґа (тобто з XIV–XV ст.), що нібито стали головними причинами розпаду «давньоруської народності» на білоруську, південноруську (українську) та північноруську. Ми вважаємо такий підхід хибним, він з історичної та методологічної точки зору є нісенітницею. Причину цього явища слід вбачати в надуманій російською історичною наукою єдиній та неділимій давньоруській народності, прихильники якої (Погодін М.В., Мавродін В.В., Седов В.В., Толочко П.П. та ін.) заперечували і заперечують існування в Східній Європі до монголо-татарської навали будь-якого іншого східно-слов'янського етносу – антського, болгарського, хорватського, сербського, прабілоруського, праукраїнського, варязького, псковсько-новгородського і т. ін. Проте цим колегам по «ремеслу» слід нагадати, що болгарини (поряд з іранцями, балтами, угро-фінами, слов'янами, фракійцями) включаються в етногенетичні процеси Південно-Східної Європи (в т.ч. України – країни антів та галіндів – галичан – «українців»*) ще з II ст. до н.е., коли наративні джерела ще нічого конкретного не знають про жодну зі спільнот сучасних (південних, північних, західних та східних, – М.К.) слов'ян.

Про доволі ранню появу праболгар у Східній Європі пише в «Історії Вірменії» авторитетний вірменський історик VII ст. Мойсей Хоренський, посилаючись на сирійського історика Мара-Абаса-Котіну – секретаря царя Вагаршака. Останнє джерело стверджує, що проникнення у Закавказзя перших груп болгарських переселенців відбулося ще за часів царя Аршака, сина Вагаршака, який правив з 127 по 114 р. до н.е. [3]. У свою чергу в грецькому хро-

нографі 354 р., латинський переклад якого доведений до 257 р., міститься список народів, що мешкали північніше Кавказу. Цей список завершується *болгарами* (vulgares) [4]. Таким чином, задовго до появи в Європі основних мас гунів та болгар, через північний Прикаспій у східні райони передкавказьких степів проникають з Азії групи племен, які називають себе «*болгарами*». Тут вони, адаптуючись до нових природно-географічних умов існування, кочуючи по сусідству з аланами та сабірами, запозичують в останніх нові форми суспільно-політичного устрою, військової майстерності, дипломатії, знання мов (аланської, грецької, латини), що згодом дасть їм можливість утвердитись у регіоні як авторитетній військово-політичній силі, а також встановити союзницькі відносини з Візантією та іншими європейськими країнами.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Автор пропонованого дослідження прагне значно поглибити хронологічно витoki українського етногенезу, переглянути застарілі погляди та стереотипи на походження українського народу**, показати конкретні приклади незаперечних впливів тюркських етносів (гунів, авар, болгар) на становлення державно-правової, етнографічної, мовної, антропологічної та культурної неповторності одного з найбільших сучасних слов'янських народів – українського.

Формулювання цілей статті

Одним із ключових завдань розв'язання складної проблеми генезису українства за безпосередньої участі болгарських та ін. споріднених тюркських етносів, на наш погляд, є виявлення:

* В.Н. Топоров, з яким важко не погодитись, співвідносить назву *Gal-indz балт. *gal-as – «кінець», «край», пояснюючи назву етноніму просторово-часовими характеристиками цього племені, що опинилося вже за античних часів (у II ст. н.е.) на крайньому південно-заході Східної Європи. – Див.: Топоров В.Н. Галинды в Западной Европе // Балто-славянские исследования. 1982. – М., 1983. – С.129 и др.

** Автор, наприклад, не поділяє точки зору Г.Я. Сергієнка, П.П. Толочка, В.В. Седова та багатьох інших їхніх однодумців щодо часу зародження первісних ознак української народності, який поважні дослідники відносять лише до XII–XIII ст., а також на періодизацію формування української народності загалом. – Див.: Сергієнко Г.Я. Періодизація формування української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990. – С. 40-47.

- по-перше, прабатьківщини праболгар, їхнього етнокультурного та мовного походження, часу колонізації ними території нинішньої Південно-Східної, Південної, Південно-Західної та Центральної України;

- по-друге, часу появи болгарського етносу в Північному Причорномор'ї, його безпосередньої участі у етногенетичних та державотворчих процесах спільно зі слов'янами, іранцями, фракійцями, романцями, балтами, германцями, греками та іншими народами;

- по-третє, визначення місця та ролі болгар у формуванні антського етнополітичного утворення та причетності до його розпаду на початку VII ст.;

- по-четверте, з'ясування ролі «Великої Болгарії», як одного з перших етнополітичних утворень номадів у становленні державотворчих традицій на Лівобережній Україні та у Середньому Подніпров'ї;

- по-п'яте, уточнення складу племен південнослов'янського «Союзу семи родів», що взяли участь у колонізації території Нижнього Дніпра, а згодом Дніпровського Лівобережжя, Подесення, Залісся тощо;

- по-шосте, встановлення причетності Дунайської Болгарії до появи у Середньому Подніпров'ї так званої «Роської землі» («начаша прозиватися «Земля Роська»);

- по-сьоме, показ важливої ролі у розбудові Київської Русі великої княгині Ольги (болгарки за походженням), її сина Святослава та внука Володимира Великого, іншої болгарської еліти та духовенства;

- по-восьме, з'ясування ступеня впливу християнської Болгарії на цивілізаційні процеси в християнському світі, зокрема поширення християнської книжної (мовної), правової та художньої культури в Україні-Русі, Моравії, Чехії, Македонії, Сербії, Хорватії, Північно-Східній Русі, Беларусі, серед інших слов'янських та неслов'янських народів Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Історія взаємовідносин України та Болгарії, Росії та Болгарії за доби Середньовіччя привертала увагу українських та російських учених ще з дореволюційних часів.

Одним із перших звернувся до цієї проблематики українець (русин) з Закарпаття Ю. Венелін (справжнє ім'я – Георгій Гуца, 1802–1839) [5]. У подальшому окремим аспектам порівняльного дослідження південних і східних слов'ян, головним чином у сфері мови, культури, історії, висвітлювалися відомими славістами – С.П. Обнорським, І.М. Бодянським, І.І. Срезневським, В.І. Григоровичем, А.І. Соболевським, І.Д. Шишмановим [6]; істориками та археологами – М.І. Артамоновим, Л.Н. Гумильовим, М.С. Державиним, В.Д. Королюком, Д.С. Лихачовим, Г.Г. Літаврїним, Н.Я. Мерпертом, Є. Михайловичем, Л.В. Міловим, Н. Мілевім, С.О. Плетнєвою, П.С. Соханем, В. Типковою-Заїмовою, М.Н. Тіхоміровим, Е. Койчевою, Н. Кочевим [7] та багатьма ін. Із новітніх праць, де проблема українсько-болгарських відносин доби середньовіччя піднімається на нову висоту, слід назвати насамперед публікації Димитра Ангелова, Петера Добрева, О.М. Приходнюка, В.І. Любашенко, Ю.М. Теплицького та науково-популярну розвідку Анта Адаєва-Деордієва [8].

Таким чином, питання походження праболгар, їхньої ролі та місця в європейській та світовій історії, етногенезі слов'янських народів постало в українській і зарубіжній історіографії давно, проте воно все ще залишається не реалізованим через низку зовнішньо- і внутріполітичних причин, які переживають останні 25 років дві дружні слов'янські країни. Між тим, науковці Болгарії, України, Росії, Угорщини та багатьох інших зацікавлених країн не сиділи склавши руки: за цей час для розв'язання складної проблеми намічено безліч методологічних підходів, створено дюжину різноманітних теорій. Природньо, що лєвова частка наукових гіпотез (більшою чи меншою мірою обґрунтованих) належить насамперед болгарським ученим, які надзвичайно скрупульозно, системно і цілеспрямовано досліджують цю проблематику [9]. Проте, оскільки історична доля болгар надзвичайно тісно переплетена з українською, російською, сербською, хорватською, угро-фінською, істориком-слависти, археологами, мовознавцями цих країн

постійно цікавляться болгаристикою, особливо стародавньою та ранньосередньовічною, висуваючи свої теорії щодо генези болгарського етносу, участі його в етногенетичних процесах інших ранньосередньовічних народностей.

Серед поверхневих, тенденційних, недостатньо обґрунтованих теорій походження праболгар можна назвати татарську, фінно-чудську та слов'янську*. Висловлювалися також думки про автохтонне (балканське) походження праболгар, але ці міркування не підтримали в своїй більшості ні історики, ні археологи, ні антропологи, ні мовознавці. Серйозні та аргументовані заперечення подібних теорій висловили насамперед прихильники гунської [10] та огурської [11] належності праболгар [12].

Пошук прабатьківщини праболгар

Останні дослідження (насамперед болгарських учених) утвердили в історичній та мовознавчій літературі думку про те, що праболгари належать до тюрсько-алтайської мовно-племінної спільноти (другого значного центру «Великого розселення народів» раннього Середньовіччя після Скандинавії), з якої, на їхню думку, вийшли гуни, хазари, авари, торки-огузи, печеніги, половці-кумани, що взяли активну участь в етногенезі як південнослов'янських, так і східнослов'янських середньовічних народностей [13]. Втім, ця пануюча в історіографії концепція має цікаву і не менш переконливу альтернативу, висловлену в новітніх працях Петера Добрева, Анта Адаєва та ін. [14]. Її суть полягає в тому, що болгари, очевидно, мають більш глибокі індо-іранські етнічні корені, а їхня стародавня прабатьківщина (з ім'ям Балх чи Балхара) насправді знаходиться західніше Таджикистану – на півночі Афганістану [15]. Конструктив цієї версії, на наш погляд, полягає не тіль-

ки в її імовірній вірогідності, а й у тому, що допомагає зрозуміти метаморфози етнокультурного перевтілення болгар за доби раннього Середньовіччя, коли вони з'являються в Північному Причорномор'ї, а саме: причини їхнього швидкого зближення з аланами, вірменами (на Північному Кавказі, Закавказзі, Тамані, Приазов'ї, в Паннонії та Мезії) та очевидного входження до суперсоюзу антів IV–VII ст., політичні центри якого на перших порах знаходилися в Середньому Подонні. Звертає на себе увагу надзвичайна поширеність в антропоніміці болгар угро-фінського імені «Ант».

Праболгарська мова, що вирізняє етнічну належність болгар, відноситься фахівцями першої групи до західногунської мовної групи [16]. З сучасних мов її наступницею, вважають вони, є чуваська – мова населення Чуваської Республіки Російської Федерації [17]. Між тим, Петер Добрев схильний шукати первісну материнську мову праболгар у перській та індійській [18], що цілком припустимо за умови конкретно-історичного підтвердження нової прабатьківщини археологічними та мовознавчими дослідженнями.

Дані мови (за першою версією) доводять тюркську належність праболгар, а антропологічні та археологічні дослідження показують, що тюркський елемент у них був основним. Автори другої версії схильні вважати, що первинним був все ж таки індо-іранський етнокультурний елемент, який з початком руху гунів на захід потрапляє в залежність від тюрків та поступово (тобто впродовж тривалого часу) тюркізується. Віднині їхня подальша історія тісно пов'язується з етнічною спільнотою, що зародилася і сформувалася на Алтаї.

Отже, праболгари до потрапляння до складу тюрксько-алтайського поліетнічного угруповання, пройшли в своєму соціально-економічному та суспільно-

* Останнім часом активно розробляє концепцію протослов'янської етнічної належності стародавніх болгар ст.н.с. Інституту історії, археології та етнографії Дагестанського наукового центру РАН, доктор історичних наук Семенов І.Г. – Див.: Семенов І.Г. Основные аспекты концепции протославянской этнической принадлежности древних болгар // Восток (Oriens). – 2015. – № 6. – С.12-27. Однак аргументи і факти, які наводить дослідник на користь своєї концепції, на наш погляд, не є новими, достатньо обґрунтованими (з наукової точки зору) і переконливими.

політичному розвитку тривалий та складний шлях. Є всі підстави вважати, що вони не були традиційним кочівницьким етносом і ще на своїй прабатьківщині (Булгарі) були звичайним осілим землеробським народом, насильницьким шляхом втягнутим у переселенський рух на захід*.

В подальшому у складі тюрксько-алтайської спільноти вони пережили ще дві важливі епохи суспільних трансформацій, що позначилися на процесах мовно-етнічного і політичного характеру: *гунський* та *старотюркський* (IV–VIII ст.). Третій, заключний, *слов'янський* етап становлення південних (дунайських) болгар як ранньофеодальної слов'янської народності, припадає на VIII – поч. XI ст.

Таким чином, пересування праболгар зі сходу на захід – від Внутрішньої Азії до Східної Європи – стало частиною Великого переселення народів, в якому на перших етапах особливо активну роль судилося відіграти зверхникам болгар – гунам [19], які на той час мали добре організоване та мобільне військо, а також блискучих полководців.

Просування гунів у II–IV ст. у степи Північного Казахстану, Північного Кавказу та Північного Приазов'я змусило до переселення на захід і велелюдні праболгарські племена. З цього часу починається певна диференціація їхньої етнічної спільноти на окремі орди, що поширюють своє панування на нові території. Найбільш ранні письмові свідчення про праболгар, в яких ті виступають зі своїм народним ім'ям (Voulgares), як уже зазначалося, зустрічається у Анонімному римському хронографі, укладеному близько 353/354 рр.

[20]. У подальшому з'являються нові багаточисленні праболгарські племена, відомості про які (місцезнаходження, етнічне оточення) знаходимо у творах авторів середини VI ст. (Йордана, Прокопія Кесарійського та ін.). Зокрема сирійський історик Захарій Рітор у своїй «Церковній історії» згадує близько 30 кочівницьких народів (оногур, авгар, сабір, бургар, аланів, куртаргар, авар, хазар, дірмар, сіругур, баграсік, кулас, абдел, ефталіт та ін.) [21], які проживали в юртах та харчувалися яловичиною, рибою, дичиною та тим, що дісталось від грабежів сусідніх народів. Окрім конгломерату тюркських, болгарських та іранських племен, що кочували північніше Кавказького хребта, значна частина болгар після 351 р. окупувала південь Вірменії, багатий родючими та хлібноносними землями, де проживали майже протягом століття. Про це свідчить вірменський історик Мойсей Хоренський [22].

Таким чином, гунський натиск у другій половині IV ст. на європейській південній схід, який на той час контролювався Остготською державою, відкрив шляхи та значні степові простори для розселення праболгарських племен. Основна маса їх переселяється в степи й лісостепові регіони Передкавказзя, Приазов'я та поріччя Дону та Дінця, на яких здебільшого проживали сармато-аланські племена антів та готів. Відірвавшись від свого внутріазійського оточення, болгари отримують можливість не тільки історичних, культурних, духовних контактів з народами і державами Південно-Східної Європи, а й можливості сепаратного державно-правового розвитку під впливом високої Візантійської ран-

* На це побічно вказує той факт, що покровителем «булхар» (тадж. ім'я болгар) тривалий час був перський бог землеробства Vuls, звідки, очевидно, найдавніше відоме перське найменування їхньої правітчизни – Булхар/а/ – Див.: *Добрев Петър*. Името българии... – С. 31, 96-97, 100, 154 та ін.; аналіз стародавніх, середньовічних та новітніх джерел з історії Булгара свідчить про те, що це один з найбільш давніх та щільно заселених сільськогосподарських регіонів (від 100 до 50000 населення) нинішнього Афганістану, де вирощувалась і вирощується пшениця, ячмінь, рис, кукурудза, бавовник, гранати, мигдаль, цитрусові, оливки; успішно розвивалось і розвивається пасовищне тваринництво – каракульське вівчарство (за виробництвом каракулю Афганістан посідає 3-є місце у світі), а також конярство та велика рогата худоба – Див.: Афганістан. Справочная карта. – 6-е изд. 1 : 2 000 000. – М.: ГУГК, 1986. – 1 арк.

Звертає на себе увагу ономастика провінції Балх (розкинулася в долині однойменної р. Балх) та прилеглих до неї територій – назви гірських хребтів: Баба, Баян, Баран, топоніми Бурка, Хазараджат, Хазарас, Хазаратугай, Хазармані тощо.

нофеодалної християнської цивілізації, прадавніх державних утворень кавказьких народів – вірмен, грузинів, роксолан, а також германських держав готів, франків, ін. народів Південно-Східної та Центральної Європи, зокрема слов'ян.

Між тим, упродовж наступних 70-ти років (після 375 р. н.е., – М.К.) праболгари згадуються в історичних джерелах надзвичайно рідко. Причини такого замовчування в писемних джерелах очевидно криються в об'єктивних обставинах – їх найменування певний час затьмарюється спільним узагальнюючим (збиральним для всіх племен і народів, включених до військово-політичного суперсоюзу) етнічним ім'ям «гуни».

З 377 по 453 рік гуни спромоглися встановити свою військово-політичну зверхність на величезній території: від Тамані та Подоння на Сході до Паннонії на заході. На десятки років ядром підкорених земель, джерелом матеріальних і людських ресурсів номадів стають українські (антські, хорватські, сербські) землі, населяниками яких були переважно алано-болгарські етноси.

Як відомо, апогею своєї могутності Гунська імперія досягає за правління Аттіли (445–453 рр.) [23]. Втім, смерть талановитого гунського вождя-державотворця та відсутність гідного наступника серед нащадків призводить до відцентрових тенденцій та розпаду нещодавно грізної держави. Територія гуно-мадьярської держави різко скорочується до обширів невеликої Паннонії, що у VI ст. дасть змогу новим тюркським завойовникам аварам легко нею заволодіти.

Це сталося між 562 і 565 рр. за таких історичних обставин. Близько 558 р., за посередництва аланського вождя Сарозія, авари налагоджують дипломатичні контакти з Візантією [24], стаючи при цьому слухняним знаряддям останньої у боротьбі проти ворогів імперії – антів (хорватів) та склавинів (сербів). Зблизившись з кутригурами (болгарами), вони спільно з ними розпочинають військові дії за підпорядкування антів [25]. Підкоривши останніх, вони заселяють район Паннонії, де під

зверхністю аварського вождя Бояна I-го (562–602) утворюють агресивний Аварський каганат (562–823) [26]. Проникнення великої кількості праболгар-кутригур спільно з аварами на захід та заселення ними Паннонії стало другою праболгарською переселенською хвилею у цей регіон з кінця IV – поч. V ст., що безумовно позначилося на інтенсивності етногенетичних процесів у цій області.

Звертаємо увагу на те, що тривале спільне проживання у Карпатській котловині місцевого (субстратного) населення, авар, праболгар-кутригур, антів, склавинів, гунів-мадьяр призводить до взаємопроникнення їхніх етнічних елементів у всі сфери життя етносів, нівелюючи їхні особливості – в побуті, матеріальній і духовній культурі (зокрема мові), що призводить до формування тут цілком нової людності – носіїв празько-корчакської археологічної культури, безпосередніх учасників етногенезу ранньосередньовічних українців-волинян, українців-бужан, українців-древлян, українців-подолян, українців-полян тощо.

Консолідація праболгарських племен у Північному Причорномор'ї в V–VII ст. н.е.

З 60-х років V ст. посилюються державотворчі устремління болгарських ханів і на Великій Україні (Великій Скіфії, Великій Хорватії). Болгари, повернувшись у своїй більшості на Тамань, в Надмеотиддя, на Лівобережну та Південну Україну, зміцнюють свої позиції у Північному Причорномор'ї, прагнучи налагодити мирні торговельно-економічні та політичні стосунки зі своїми сусідами. Однак доба відносного спокою для них закінчується уже в середині VI ст., коли за Північне Причорномор'я розпочинають запеклу боротьбу Візантія і Тюркський каганат, які, не гребуючи жодними засобами, намагаються схилити на свою сторону ватажків войовничих праболгарських, сармато-аланських та германських племен.

Одним із найефективніших засобів у досягненні поставленої зовнішньополітичної мети в роки правління визначного

візантійського імператора Юстиніана I-го (527–565) стає християнізація варварів, зокрема праболгар. Намагаючись втягнути у сферу провізантійської політики народи Північного Причорномор'я, місіонери з Константинополя особливу увагу приділяють ідеологічній обробці місцевої знаті, підкупу її коштовними дарунками та грошима. При цьому вони, як свідчать джерела, досягають значних успіхів: 527 року, згідно з повідомленнями «Хроніки» Іоанна Малали, в Константинополі *приймає християнство гунський (болгарський - ?) вожда Горд (чи Горда)* [27]. В цей же час (30-і роки VI ст.) успішно розгортає свою діяльність в землі гунів-савірів (Північний Дагестан) християнське посольство з Вірменії, якому пощастило *на сьомий рік свого перебування серед язичників «випустити»* (Святе, – М.К.) *писання гунської мовою*» [28].

Програючи Візантії в ідеологічному забезпеченні своєї зовнішньополітичної експансії, тюркські хагани посилюють військову присутність своїх орд в приазовських та прикаспійських степах і в 567–568 рр. Хаган Сілджібу (Істемі) послідовно підкоряє своїй владі праболгар, хазар, готів, аланів та інших насельників східного регіону тюркської імперії. Торжество тюрків однак було не тривалим. Уже в 581 р. в Тюркському каганаті розпочинається кривава міжусобна боротьба, яка призводить до його розпаду на західну і східну частини.

Скориставшись цими усобицями в каганаті, Візантія у 590 р. відновлює своє панування над Боспором Кімерійським, Візантійською Таврикою, а також посилює свій ідеологічний та політичний вплив на союзні болгарські племена [29], Північне Причорномор'я в цілому.

Жорстоке володарювання тюркських каганів на Північному Кавказі, Приазов'ї та Подонні призвело до згуртування розпорощених праболгарських племен та їх-

ніх союзників, вони розпочинають вперту і рішучу боротьбу за своє звільнення. Ця боротьба особливо посилюється за намісника з числа болгарської знаті Гостуна, який був з роду Єрмі (згідно зі списком «Імен болгарських ханів»*), і правив західними областями Західно-Тюркського каганату протягом двох років [30].

У виниклій сприятливій політичній обстановці праболгари і споріднені з ними племена (насамперед автохтони алани), що проживали поблизу Азовського та Каспійського морів, об'єдналися навколо вожда уногондурів Кубрата від роду Дуло і близько 632 р. звільнилися від панування тюрків. Створений Кубратом потужний і значний за своєю територією військово-племінний союз був названий візантійськими авторами «Велика Болгарія» або точніше «Стародавня Велика Болгарія» [31].

Становлення «Великої Болгарії» в Україні

Таким чином, на початку VII ст. в Центральній та Південно-Східній Україні формується перша держава болгар «Велика Болгарія», очолювана амбітним і безперечно талановитим державотворцем Кубратом.

Письмові свідчення і археологічні дані дають можливість окреслити межі посталого етнополітичного утворення приблизно таким чином: на схід – Кубань та Ставропольське нагір'я, на захід – Дніпро (болгарською – Кучо), на північ – Роська ріка (басейн р. Сіверський Донець – за Б. Рибаківим, О. Довженком, Т. Калініною) та верхів'я Псла і Ворскли, заселених переважно гото-аланами та болгарями; на південь – Меотидське (Азовське) та Понтійське (Чорне) моря [32]. «Велика Болгарія» стає першою політико-територіальною організацією болгар у Східній Європі, що передувала утворенню кількох ранньосередньовічних болгарських держав: 1) на південь від Дунаю – Дунайської Болгарії;

* Див.: Іменник болгарських ханів – літописний реєстр каганів групи болгарських племен, що мешкали на теренах сучасної України. Найдавніше відоме джерело з історії перших століть Булгарської держави виявлене в середині XIX ст. рос. істориком А.Н. Поповим та опубліковане ним у праці «Огляд хронографів російської редакції» в Москві 1866 р. Відомі три списки «І.»: Уваровський XV ст., Погодінський та Московський XVI ст. – https://uk.wikipedia.org/wiki/Іменник_болгарських_ханів.

2) Волзької Булгарії у верхній течії на той час угро-фінської ріки та 3) Чорної Болгарії на Кубані. Сусідами «Великої Болгарії» – на Північ та Північний-Схід від неї були балтські та угро-фінські племена; на Схід – готоалани та хазари; на Захід – змішане населення, що складалося переважно з автохтонів балтів, готів-тервінгів та нових колоністів з заходу – слов'ян, носіїв празько-корчакської культури, що активно просувалися з Правобережжя на ліву сторону Дніпра-Славути.

Як свідчать писемні та археологічні джерела, держава Кубрата, очевидно, мала на перших порах дві столиці, пов'язані з сезонними пересуваннями номадів – південну та північну. Перша з них – Фанагорія, зимова столиця, важливий центр ремесла і міжнародної торгівлі, знаходилася, на думку Н.Я. Мерперта, на Таманському півострові [33]; літня ж резиденція Великого хана знаходилася, як можна гадати, на місті чи поряд з сучасною Полтавою («Лтава» давньоруських і «Б(П)алтавар» так званих «болгарських джерел», зокрема поеми Шамсі Башту «Легенда про доньку Шана» [34], яку, на жаль, вельми поважні фахівці вважають талановитою підробкою ХІХ ст. на зразок «Велесової книги») [35]. Побіжно вказує на можливість розташування літнього табору Кубрата поблизу Полтави насамперед місцезнаходження його багатого поховання (Новосанжарський район Полтавської обл.) [36], про що йтиметься далі.

Велика Болгарія під керівництвом Кубрата швидко зміцнила свої позиції в Східній Європі й одержала певне міжнародне визнання як незалежна держава. Згідно зі згадуваним «Переліком» болгарських ханів Кубрат правив Великою Болгарією близько 60-ти років* (590-651) [37]. Як свідчать скупі візантійські наративні джерела, він був з'єднаний тривалою міцною дружбою з імператором Візантії Іраклієм (610-641), його сім'єю. Витоки

зв'язків Кубрата з політичною елітою Візантії очевидно сягають ще юнацьких років, про що можна судити з візантійських джерел. Іоанн Нікіуський у своїй хроніці під 619 р. відзначав, що «Кубрат, князь гунів і племінник Органи, юнаком був охрещений і вихований в Константинополі в надрах християнства і виріс у царському палаці. Він був з'єднаний тісною дружбою з Іраклієм і після його смерті, як людина, щедро наділена його милостями та увагою, виявляла вдячну відданість його дітям і дружині Марті. Розповідали, що він підтримував права дітей Іраклія та був проти Константина» [38], тобто був людиною, як для свого часу, освіченою, відданим союзником, розумівся на таємницях тодішньої європейської політики та дипломатії.

Близько 635 р. Кубрат, для прикладу, направив посольство до візантійського імператора Іраклія й уклав з ним доволі вигідний мир та військово-політичний союз. У свою чергу, Іраклій за дружне, добросусідське ставлення вождя праболгар до Візантії, присвоїв Кубрату почесний титул «патриція» та надіслав йому багаті дари [39].

Це, звичайно, був нерівноправний договір, судячи з використаної візантійським монархом щодо Кубрата титулатури («патрицій»), але попри все це (слід віддати належне болгарському правителю – хан не зважив на це, оскільки був людиною великодушною, не був дріб'язковим у другорядних, формальних речах і мислив масштабніше та далекоглядніше) він дав можливість болгарському хану, спираючись на візантійське сприяння, мирно розбудувати власну державу (одержавлювати її територію, зміцнювати кордони, налагоджувати торговельно-економічні зв'язки, створювати митниці тощо). Мир та злагода між праболгарським військово-племінним союзом Велика Болгарія та Візантійською імперією підтримувалися,

* Як довів у своїй монографії М.І. Артамонов, реальний (справжній) початок правління Кубрата (Курта) припадає на 632 р., він не міг керувати державою до початку 90-х рр. VII ст., оскільки у 80-90-х роках уже існувало Болгарське царство на Дунаї. Цифру 60, як справедливо зауважує дослідник, слід вважати за тривалість не правління, а тривалості життя Кубрата. – Дет. див.: Артамонов М.И. История хазар. – СПб., 2002. – С.181-182.

як стверджують писемні джерела, допоки жили ці два володарі. Іраклія не стало 641 р. [40], Кубрат не надовго пережив свого покровителя і помер, імовірно, за царювання імператора Константина II (641–668 рр.) близько 642 р. [41]. Варто припустити, що хан заповідав і своїм синам бути зваженими у стосунках з могутнім сусідом, проводити провізантійську зовнішню політику, що ті, як свідчать історичні факти, в більшості своїй і робили.

Цікаво наголосити, що через 1360 років після смерті Кубрата, 12 травня 1912 р. поблизу с. Мала Перещепина Констянтинівського повіту Полтавської губернії (сучасний Новосанжарський район Полтавської області) віднайдено та досліджено археологами поховання знаменитого болгарського хана [42]. Окрім решток праху Кубрата, в могилі виявлено частину дарів Іраклія – близько 800 художніх виробів із золота та срібла загальною вагою 20 кг та 50 кг. Першим точно датував перещепинські знахідки серединою VII ст. і пов'язав могилу з похованням хана Великої Болгарії Кубрата відомий німецький археолог Г. Вернер, вбачаючи в монограмах на знайдених там персях його ім'я (КОБРАТОУ, КОБРАТОУ ПАТРІКІОУ та ін.) [43]. Допомагають атрибуувати речі, які отримав Кубрат від Іраклія у зв'язку з наданням йому сану патриція, також золоті соліди в 20 карат (3,56 г), які були випущено за часів правління Іраклія з синами (637–638 рр.).

Причини поховання Кубрата у антській землі («серед степу широкого на Україні милій») можуть бути наступними. Як свідчать джерела, ще за життя Кубрата між військово-племінним союзом Велика Болгарія і Хазарським каганатом – правонаступником Західнотюркського каганату, розпочинається запекла боротьба за гегемонію в номадському світі. Оскільки сили були нерівними, болгарські орди змушені були відступати на північний захід, в регіони, що контролювалися їхніми союзниками готоланами [Роський (Сіверський) Донець, Лівобережжя Дніпра, Середнє Подніпров'я]. У цьому зв'язку

є підстави стверджувати, що в 40-х роках VII ст. основний політичний центр Великої Болгарії переноситься з Фанагорії на Дніпровське Лівобережжя в район пізнішої давньоруської Лтави (нинішня Полтава), що на Ворсклі, і навіть до Києва (як припускають окремі дослідники, спираючись на так звані «болгарські наративні джерела» – літописи, поеми, а також міфи та легенди»). Басейн Ворскли на той час був своєрідною буферною зоною, яка колонізувалась з однієї сторони тюрками-болгарами, з іншої – дулібами-древлянами, бужанами, тобто творцями празько-корчакської археологічної культури, які назвуть цей алано-болгарський (антський) край слов'янською мовою «Україна» (в розумінні крайня «країна слов'янського світу»).

Візантійські хроністи Феофан і Никифор свідчать про те, що наприкінці свого життя Кубрат заповідав своїм синам бути згуртованими, зміцнювати єдність Великої Болгарії, не шукати кращого добра в інших землях, не сваритися, не допускати розбрату: *«володарюйте над тим, що маєте, і не поневолюйте інші народи»* [44]. Проте в умовах запеклих ранньосередньовічних антагонізмів та протистоянь з іншими не менш амбітними народами за власну землю, за волю, за елементарне існування, цей заповіт не міг бути виконаний нащадками великого хана до кінця. Коли постало питання, бути чи не бути Великій Болгарії як державі, а болгарам – як етносу, сини Кубрата (з огляду на нерівність сил у протистоянні з хазарами) обирають шлях нових компромісів, нових союзів, нових завоювань для утвердження своєї стабільної окремішньої Батьківщини. Роблять це вони продумано, дипломатично, далекоглядно та зважено, підтримуючи один одного, утримуючи при цьому контроль за життєво важливими торговельними артеріями, що зв'язували Південну та Центральну Європу з Середнім Подніпров'ям, Поволжям, Середньою Азією та Закавказзям, по суті тримаючи етнополітичну ситуацію на Півдні Східної Європи в полі свого зору та впливу.

**Розселення синів Кубрата
в хлібносних регіонах Північного
Причорномор'я та їхні
історичні долі**

Після смерті Кубрата (близько 642 р.) верховна влада в праболгарському військово-племінному союзі переходить до рук найстаршого сина, чие ім'я (за свідченням Феофана Ісповідника) було Батбаян, за Никифором – Баян [45]. Батбаян виконав заповіт свого батька і лишився у Великій Болгарії (на теренах сучасної України), захищаючи рубежі своєї держави від ворогів зі Сходу. Однак його одноосібне правління над Великою Болгарією тривало лише три роки. Після того, як землі його орди були поставлені в залежність від хозар, він не полишив свою батьківщину та змушений був платити останнім данину. Тривала політична та економічна залежність від хозар не зломилі болгарську еліту, яка знаходила у собі сили, аби відродити свою державність на Кубані, в Подунав'ї, Поволжі та повернутися з часом на білому коні в Україну. Праболгарські племена перегруповуються, розділившись на п'ять автономних протодержавних утворень, які очолюють п'ять змужнілих самостійних у прийнятті відповідальних державницьких рішень синів Кубрата: Батбаян (Баян), Котраг, Ісперіх (Аспарух), Кувер (чи Кубер) та Альцек [46]. Як буде показано нижче на конкретних прикладах, у подальшому (після свого розселення) сини Кубрата діяли узгоджено та відповідально, дбаючи про відродження Великої Болгарії з центром в Україні.

Великою загадкою є діяльність (чи бездіяльність) у цій коаліції легендарного молодшого брата Кубрата – Шамбата, засновника Києва (620 року?), якого останнім часом на основі «Сказання про доньку Шана», що приписується Мікаелю Башту Ібн Шамсу Табіру, намагаються реанімувати окремі дослідники та зробити реальним історичним персонажем [47]. «Історизм» уривка поеми, в якому вміщено опис подій, пов'язаних з заснуванням (за наказом Кубрата) Києва, уже давно викликає цілком обгрунтовані сумніви щодо

його достовірності, а тому ми приєднуємося до тих дослідників, які вважають цю інтерполяцію новітньою фальсифікацією подій VII ст. [48] з метою перебільшення місця та ролі болгар у становленні як Української, так і Російської держав.

Свою увагу ми зупинимо, у першу чергу, на діяннях двох кубратовичів – Аспаруха і Котрага, творців відповідно Дунайської та Волзької Булгарій, правителі яких найбільш тісно взаємодіяли з Донецькою, Чернігівською, а згодом Київською Руссю. Рух праболгар («вугляр») на захід до Дунаю (Аспарух) і на північний схід до Волги (Котраг) поставили їх в різні умови і різне етнокультурне оточення (середовище): котраги (волзькі болгари) потрапляють у тюркське і фінно-угорське оточення, а аспарухові праболгари-уногундури опинилися по сусідству з греками-візантійцями та багаточисельними слов'янськими племенами. Волзькі болгари потрапляють в сферу місіонерської діяльності представників ісламу, дунайські – в сферу впливу візантійської християнської цивілізації.

Аспарух, третій син Кубрата, очолюючи один із найпотужніших болгарських союзів племен – уногундурів, змушений був під тиском хазар та їхніх союзників відійти на південний захід Причорномор'я – до Дунаю. Свідчення про це переселення містить «Вірменська географія» початку VII ст. В ній записано наступне: «Дунай ділиться при впадінні (у море, – М.К.) на шість рукавів, утворюючи озеро й острів, названий Певки. На тому острові живе Аспарух, син Кубрата, який «втік» (радіше відступив, – М.К.) від хазар до Болгарської планини і прогнав звідти авар на захід» [49].

Подальший стрімкий наступ болгар на землі, що розкинулися між р. Варною і Старою-Планиною, дав їм можливість поширити свою політичну владу на слов'янське об'єднання «Семи племен» – *смолян, драговитів, сагудатів, ваюнитів, велезитів, струмців, ринхінів*, а також на *саварів-сіверян*, які жили тут як федерати Візантійської імперії*, а також автохтонів регіону – фракійців (*одрисів, бессів, ас-*

* Див.: «Етнічну карту Балканського півострова середини VII ст.» – В кн.: «Історія на България. – Т. 2: Първа Българска държава. – София, 1981. – С. 44.

місіє, мезіє, гетіє, трибалів). Гучні успіхи Аспаруха змусили імператора Візантії укласти з протоболгарами у серпні-вересні 681 р. надзвичайно важливий для останніх рівноправний мирний договір «на сором ромеїв і за наші гріхи», як з іронією і сумом висловився Феофан Ісповідник [50]. Цим договором Візантія **офіційно визнала Болгарську державу, як рівну собі**, і створила прецедент для інших «варварів» – сербів, хорватів – вимагати (від Імперії) визнання суверенної (незалежної) державності, права на свою національну мову та культуру.

Формування слов'яно-болгарської держави та болгарської народності

Для історії Балкан, історії Поволжя та Південно-Східної Європи загалом розпочинається нова історична епоха, в якій визначну роль відіграють протоболгари. Варто наголосити, що найпомітнішу роль у цей період в історичній долі південних, південно-східних і особливо північно-східних слов'ян відіграють саме дунайські (або південні) болгари (у першу чергу їхня політична еліта), які «свідомо» (або, як кажуть в народі, «добровільно-примусово») розчинившись у слов'янському морі, сприйнявши їхню мову та культуру, прагнуть об'єднати та консолідувати останніх під скіпетром одного хана (князя, царя) на безкрайніх просторах Східно-Європейської рівнини.

Головну роль у становленні болгаро-слов'янської держави та болгарської народності наприкінці VII ст. відіграли, на наш погляд, насамперед південні слов'яни «Союзу семи родів», тюркомовні протоболгари та фракійці – нащадки кіммерійців – представники найдавнішої народності на болгарських територіях, які на середину VII ст. зберегли свою мову, релігію, свої фольклорні традиції, обряди, звичаєве право. Зазнавши в подальшому майже повної асиміляції, фракійці між тим залишили яскраві сліди існування в топоніміці, в лексичному складі болгарської мови, в релігійних обрядах, матеріальній культурі.

Як ми зазначали, формування слов'яно-болгарської держави (інакше – «Першого Болгарського царства») завершується у

681 році, після звитяжної боротьби болгар з Візантією, яка змушена була офіційно («де-факто» і «де-юре») визнати свого не поступливого сусіда. Молода держава зі столицею Пліска постала в Нижній Мізії. Ця подія відіграла виключно благодотворне значення в становленні болгарської народності, що розтягнулося в часі на кілька століть. Процес оформлення єдиної народності завершується лише після прийняття християнства як державної монотеїстичної релігії (та нової державницької ідеології, – М.К.) у 865 р. [51], виникнення власної писемної та книжкової культури. Нова віра, запровадження нової законодавчої системи, проголошення офіційною мовою Болгарії – мови слов'янської більшості також відіграли позитивну роль об'єднувача і величезного консолідуючого фактора. Незважаючи на те, що праболгарська мова поступово відмирає в країні, вона залишила при цьому переконливі сліди у слов'янській мові не тільки південних, а й південно-східних слов'ян (в лексичному, морфологічному та синтаксичному аспектах). Важливим об'єднуючим чинником для консолідації та синаїкізму поліетнічного населення посталої держави відіграв також уміло і терпляче насаджуваний болгарською елітою державницький етнонім «болгари», в той час як імена численних слов'янських та фракійських племен свідомо замовчувалися в церковних проповідях, в літописних та літературних творах, були з часом призабуті.

Важливою консолідуючою силою протоболгар, слов'ян і фракійців слід вважати також військову організацію спільноти, яка збереглася та систематично вдосконалювалася у Болгарії після 681 року [52]. Хан Аспарух та його наступники поступово залучали слов'янську та місцеву еліту до керівництва військом, державного управління. Позитивними у цьому аспекті слід вважати візантійські впливи. Візантійська модель державно-правового розвитку, як найбільш престижна для того часу, здійснювала постійний, системний позитивний вплив на болгарську та слов'янську еліту з самого початку заснування їхньої держави.

Стосунки Дунайської (Великої) Болгарії з дніпровськими, волзькими та кубанськими болгарами

Слід окремо зупинитися на стосунках Дунайської Болгарії з дніпровськими, кубанськими та волзькими болгарами. В цьому питанні не можна не погодитися з думкою В. Типкової-Заїмової про те, що дунайські болгары не ізолювалися від навколишнього світу і впродовж V–XI ст. не забували шляхів до своїх старих теренів-осад на Волзі, на Дніпрі, на Дністрі, у Подонні та на Тамані, де лишилися споріднені з ними алано-болгары (анти-українці), які переживали ті ж асиміляційні та інтеграційні процеси з готами, аланами, тюрками, що й вони, зазнаючи впливів як західних, північних, так і східних сусідів [53]. Як свідчать археологічні та нумізматичні матеріали, цілком очевидно, що впродовж VII–XI ст. продовжував функціонувати трансконтинентальний торговельний шлях з Булгара до Києва, (реконструйований на документальних джерелах Б.О. Рибаківим та О.П. Моцею [54]), який у столиці «Роської землі» роздвоювався та вів на захід – до Паннонії (де певний час дислокувалася орда Котрага), і на південь – до Балкан. Підтримувалися зв'язки з колишніми територіями «Великої Болгарії» хана Кубрата та західної частини Хазарського каганату (VIII–X ст.) [55].

Давньоболгарська або церковно-слов'янська (кирилиця) – одна з перших слов'янських літературних мов, поряд з глаголицею, починаючи з кінця IX ст., прислужує в цей період не тільки політичним та культурним колам Дунайської Болгарії, а й виходить далеко за вузькі державні рамки, отримує більш широку, загальнослов'янську функцію у Великій Моравії, Хорватії, Сербії, Київській, Полоцько-Мінській (Білій), Новгородській (Північній), Володимиро-Суздальській (Північно-Східній) та Галицько-Волинській (або Західній) Русі [56].

Розглянемо свідчення писемних джерел про події в регіоні приазовських, таманських, донських та середньодніпровських болгар (земель, належних старшому сину

Кубрата – Батбаяну) після підкорення їх хазарами і переселення орд Аспаруха (в Мізію), Котрага (Волго-Камське межиріччя), Кубера (Паннонію, а згодом Македонію) і Альцека – до Італії (володінь короля лангобардів Грімвальда (662–671) [57].

Це перегрупування болгарських орд мало свою логіку, послідовність і підтверджується як писемними пам'ятками, так і останніми археологічними відкриттями європейських учених. В усіх землях, куди розселилися номади, вони майже синхронно переходять до осідлого способу життя, до ведення землеробського господарства (поєднуваного з тваринництвом, птахівництвом, огородництвом, ремісничими виробництвами, які в осінньо-зимовий час давали певні засоби для існування), засновують численні гради-міста, де отримують розвиток ремесла, торгівля, кам'яна архітектура тощо.

Постає питання: а як іменувалися насельники ранньосередньовічної України-Русі, Подоння, Тамані у V–X ст. (анти, склавини, хорвати, поляни, древліани?). Досліджуючи цю доволі складну проблему, відомий радянський і російський дослідник Н.Я. Мерперт, уважно вивчивши праці арабо-перських істориків та географів (Аль-Балхі, Істахрі, Ібн-Хаукаля та ін.), особливо анонімний трактат «Межі світу від Сходу до Заходу» («Худуд ал-алам мін ал-машрік іла-л-магріб»), написаний невідомим автором близько 982 р., дійшов висновку, що переважну частину нинішньої України населяли так звані «внутрішні болгары» [58]. Свою назву вони отримали від того, що проживали між болгарами зовнішніми (дунайськими) та волзькими, до яких цей термін не застосовувався. Східний кордон народу «внутрішніх болгар» пролягав нижньою течією Дону, західний – Кучо (Дніпра), що протікав країною слов'ян, північний – Сіверським Донцем, за яким жили слов'яни та руси, і південний – Азовським та Чорним морями [59]. Внутрішні болгары розселилися по сусідству з іншими відомими з писемних джерел народами, перш за все зі своїми віковими і традиційними сусідами – аланами, спорідненими Венендерами,

що мешкали поблизу Пониззя Дону та на південний-схід від нього та ін. Ал-Істахрі (849/50 – 934) відрізняє внутрішніх болгар від Великої (Дунайської) Болгарії. Він зазначає: «Руси торгують з Хазарами, Румом і Великою Болгарією. Їх кордон на північ від Рума і кількість їх настільки величезна, що вони обкладають даниною Рум і внутрішніх (українських, – М.К.) болгар, які живуть поряд» [60].

У давньоруських та візантійських джерелах угруповання болгар Венендерів традиційно іменується «Чорними болгарами» [61]. Це найменування (етнонім) зустрічається в писемних джерелах, як підмітив Н.Я. Мерперт, лише чотири рази: двічі у давньоруських літописах і двічі у Костянтина Багрянородного. Никонівський літопис 872 року повідомляє про те, що син Аскольда – вождя східних росів – убитий у бою з Чорними болгарами [62]. Друге повідомлення міститься в договорі, укладеному в 945 році між київським князем Ігорем і візантійським імператором. В одній зі статей договору наголошується: «...як прийдуть Чорні болгари і почнуть воювати Корсунську землю, то наказую князю роському, щоб не пускав їх (в глиб країни, – М.К.), інакше заподіють шкоди і його державі» [63]. У § 12 «Deadministrandoimperio» Костянтин Багрянородний відзначає, що «і так звана Чорна Болгарія може воювати з хазарами» [64]. При цьому вказує точну локалізацію Чорних болгар: «за Боспором знаходиться гирло Меотидського озера, яке за величину свою усіма називається морем. У це Меотидське море впадають більшість великих рік. Північніше від нього (протікає) Дніпро, з якого Роси проникають в Чорну Болгарію, Хазарію і Сирію» [65].

Таким чином, Чорна Болгарія вказана тут чітко і однозначно – на схід від Дніпра і на північ від Азовського і Чорного морів, по суті поблизу територій, де перський анонім розташовує «внутрішніх болгар» – українців.

З подальших дій болгарських ханів по відношенню до південних слов'ян стають зрозумілими мотиви розселення останніх на Лівобережжя Дніпра-Славути. Примусові виселення південних слов'ян болгарськими ханами на неспокійне північно-східне порубіжжя Болгарського царства, на перший погляд, здаються непродуманими та недалекоглядними. Однак це лише на перший погляд. Болгарські хани задовго до розпаду антського політичного об'єднання (після 602 р.), гідно оцінили усі вигоди розкішних земель Північного Причорномор'я та прагнули закріпитися тут, зупинити деструктивні «приливи нових тюркських переселенців зі сходу», насамперед Східної та Центральної Азії. Саме цим можна пояснити організоване переселення з Балкан на південь і південний схід України (район Одещини, Поділля та Поросся на Правобережній Україні), Дніпровського Лівобережжя (Ниже Поорелля, Посулля, Посейм'я) і далі – у верхів'я Оки та Волги, на так зване Залісся) багатьох тисяч сіверян (Новгород-Сіверський, Новгород-Сіверське князівство), смолян (Смоленськ, Смоленське князівство), дреговичів (Турово-Пінське князівство), угличів (Угол на Орелі, Угліч в Заліссі*), в'ятичів, радимичів, тиверців (м. Твер** – майбутній суперник Москви) та інших південнослов'янських племен, що прослідковується за археологічними, ономастичними, етнографічними та фольклорними матеріалами. Доклавши зусилля, болгарські хани певною мірою потіснили хорвато-сербські політичні утворення на захід та південний захід, а також міцно закріпилися на Лівобережній Україні, завдяки переселенню сюди великої кількості слов'ян союзу «Семи родів» на чолі з савірами/сіверянами.

Масове переселення у VIII ст. південних слов'ян у Поорелля, на Сіверський Донець та Оскол, дало їм змогу частково асимілювати, частково витіснити на Південь (Тамань) і Північний-Схід рештки гото-

* Нині м. Угліч Ярославської обл. РФ розташоване на р. Волзі, 200 км на північний-схід від Москви; у XIII-XVI ст. – центр Углицького князівства;

** Нині м. Твер, 176 км північно-східніше Москви на березі Волги; з 1247 по 1485 р.р. – центр удільного, а згодом великого князівства Тверського.

алан (росів, росомонів), та перебрати на себе їхнє германо-іранське ім'я – «рос/рось» (етнонім), навколо якого так багато зламано списів науковцями-медієвістами різних країн. Це трапилося, на наш погляд, тому, що слов'яни у великій кількості влилися в уже сформований державний і територіальний масив Роської держави, не зламавши її механізму, не замінивши правлячої еліти, а наповнивши нове політичне утворення іншим етнокультурним (слов'янським) змістом, з чим у майбутньому довелося рахуватися правлячій верхівці під час розбудови «гуманітарного сектора» держави, запроваджуючи християнство, церковно-слов'янську (староболгарську) мову, світське та церковне писане (державне) право, літописання тощо.

Звернімося насамперед до історичної долі сіверян та слов'ян «Семи родів» – носіїв мови південних слов'ян, еліта яких в подальшому, на наш погляд, відіграє значну роль у становленні як української народності, так і, насамперед, мови, менталітету та державності «великоросійської народності».

Переселення південних слов'ян на північний схід Європи відбувалося не стихійно і, судячи з усього, під пильним наглядом болгарських, а згодом угро-фінських ханів. Дії останніх (і болгарських, і мадярських правителів), як нам уявляється, на той час успішно коригувались візантійською дипломатією, яка прагнула зберегти за собою зону впливу на цей хлібний, важливий у стратегічному відношенні регіон. Очолили розселення слов'ян на Правобережжя та Лівобережжя Середнього Дніпра, судячи з інформації «Повісті временних літ», на перших порах тюрки – савіри/сіверяни. Доклали руку до напрямку розселення слов'ян, як свідчать джерела, й угорці – учасники етногенезу антиукраїнців поряд з індо-аріями, германцями та тюрками-болгарами, які тривалий час намагалися закріпитися на українських чорноземах – спочатку в Ателькузі (Донбас), а згодом – Леведії (Одещина). Ці плани не дозволили їм зреалізувати, як ми вже зазначали, нові тюркські пришельці зі сходу – печеніги, торки, торки-узи, турпеї,

берендеї, ковуї, половці, чорні клобуки (кара-калпаки), татари та ін.

Зворотне розселення слов'ян з Подунав'я та роль у ньому балканських савірів/сіверян та паннонських нориків-русинів (VII–IX ст.)

Інформація про сіверян Мізії, інші тюркські та південнослов'янські племена, котра міститься у вітчизняних, візантійських, західноєвропейських та арабських джерелах VII–XI ст., здебільшого розглядається дослідниками, особливо Росії, в статистиці, без виокремлення історичних періодів в їхній державно-правовій та етнокультурній еволюції, без урахування їхніх переміщень (міграцій), синоїкізму (злиття) з іншими народами тощо. Між тим сучасна чеська, словацька, болгарська, румунська, українська та російська археологія мають у своєму розпорядженні конкретні матеріали для реконструкції, відтворення етнополітичного процесу, що постійно змінювався впродовж VII–XII ст. у Південно-Східній Європі за окремими хронологічними нашаруваннями.

У цьому сюжеті на основі історичних джерел і даних археології прослідковуються події, що мали місце на північному сході Балкан та Південній Україні у VII–XII ст., коли значні маси південнослов'янського люду, деморалізовані постійною політичною нестабільністю в регіоні, виселяються на Південь та Схід України, потрапляють під етногенетичні, військово-політичні, мовні та релігійні впливи кількох провідних політичних та релігійних центрів на Сході Європи – Арабського Халіфату, Хазарії, Візантії, певною мірою Вірменії та «Роської землі». Найповнішою мірою розселення слов'ян Подунав'я у північно-східному напрямку безумовно відобразилося в одній із найдавніших пам'яток східнослов'янського літописання – «Повісті временних літ» (XI ст.).

У недатованій частині «Повісті временних літ» (ПВЛ) викладено так звану «теорію дунайського (чи балканського) походження» прабатьківщини частини майбутніх «східних слов'ян» (звертаємо

увагу читачів на перше свідоме фальшування історичних подій, пов'язаних із розселенням південних слов'ян, яке подається літописцем як розселення з Подунав'я – єдиного центру* – єдиної Прабатьківщини, що не відповідає дійсності, – М.К.). Автором цієї версії розселення слов'ян, на нашу думку, був перший руський митрополит Іларіон, у подальшому (після 1054 р.) – чернець та ігумен Києво-Печерського монастиря Никон Великий (автор вступної частини ПВЛ). В ній змальовано концепцію появи на історичній арені слов'ян та їх наступного розселення в Східній Європі. Оскільки головним історичним джерелом всесвітньої історії на той час була єврейська «Біблія», природним слід вважати те, що іудео-християнин Никон в основу східнослов'янської історії поклав біблейські міфи, перекази, легенди. Після руйнування Вавилонської вежі, за версією Никона, бог змішав народи і розділив їх на сімдесят і на дві мови, та розсіяв (розселив) їх по всій Землі. «Від цих ото сімдесяти і двох народів, од племені таки Яфетового, постав народ слов'янський – так звані **норрики**, які є слов'янами. По довгих же часах (після цих подій, – М.К.) сіли слов'яни по Дунаєві, *де єсть нині* (тобто на поч. X – поч. XI ст.) Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми, – (в залежності від того), де сіли, на якому (чи котрому) місці: ті, що прийшовши, сіли по ріці на ймення Морава, і прозвалися **моравами**, а другі чехами назвалися. А се – ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж **волохи** знайшли слов'ян дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися] – лютичами, інші – мазовшанами, ще інші поморянами... Так само й ті **слов'яни**, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися **полянами**, а інші – **деревлянами**, бо осіли в лісах; а другі сіли

межи Прип'яттю і Двіною і назвалися **дреговичами**; а інші сіли на Двіні і назвалися **полочанами** – од річки, що впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї річки вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем – [**словенами**]; і зробили вони город і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися **сіверянами**. *І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й дістали [свою] назву слов'янські письменна*» [66].

Відомий український літописецзнавець та перекладач Л. Махновець, аналізуючи цей сюжет (як і його попередники О.О. Шахматов, Д.С. Лихачов та ін.), не безпідставно вважає, що друга частина останнього речення (виокремлена курсивом) не має логічного зв'язку з першою і перенесена сюди, очевидно, із подальшої розповіді (під 898 р.) «Про переклад книг на слов'янську мову» [67]. Звертаємо увагу на комплікативність та тенденційність даної частини «Вступу» до ПВЛ, яка розриває логічний виклад давньоруського літописця про причини розселення слов'ян з Подунав'я на північний схід – у Подніпров'я, на Лівобережжя Дніпра і далі – до Залісся... та свідчить про пізніші втручання в канву первісного тексту літопису (протографа).

В даному місці у пізніші часи (XII–XV–III ст.) до вступної частини ПВЛ інтерпольовані дві іудео-хазарські легенди-фальсифікації, легенди-вигадки про Андрія Первозванного та походження Києва. Гадаємо, що вони укладені не раніше початку XII ст. та внесені до третьої редакції ПВЛ, здійсненої за участю претендента на великокнязівський стіл новгородського князя Мстислава Володимировича – сина Мономаха, який (під впливом скандинавського оточення) прагнув принизити древність Києва (Старого Гарда) на користь Нового Гарда (Новгорода) та похизуватися своєю «вченістю» перед рідними братами та іншими «Рюриковичами». Цю інтер-

* Насправді цих центрів було два: Паннонія (західний центр) і Мезія (південний центр), звідки йшло розселення на Україну мовно та етнографічно різноманітного населення. У першому регіоні, як відомо, три століття підряд військово і політично домінували авари, а в другому – болгари.

поляцію могли внести до новгородського літопису й пізніші «редактори», використавши ім'я знаного та освіченого новгородського князя. Проте, як доведено археологами, поглиблення історії Новгороду на ціле тисячоліття є фікцією.

Набагато переконливішими є пам'ятки матеріальної культури, що свідчать про давність заселення Середнього Подніпров'я. Нагадаємо, що ще у часи мідно-кам'яної доби на території нинішнього Києва (про що середньовічні руські літописці та фальсифікатори не мали жодного уявлення) існували численні поселення трипільської культури, відкриті В.В. Хвойкою, мешканці яких займалися відтворюючими формами господарства – землеробством, тваринництвом, птахівництвом, а також розвивали ткацтво, гончарство, домобудівництво, мідноливарне виробництво, різьблення по дереву та кістці, виготовляли зброю – дерев'яні булави, списи, луки та стріли. До того ж у трипільці активно розвивалися художні образотворчі мистецтва – скульптура, малярство, художнє ткацтво тощо [68], що свідчить про їхню високу для свого часу духовність. Залюдненість Середнього Подніпров'я не послаблюється і в наступний період – скіфський, або залізний, коли середземноморську людність частково витісняють, частково асимілюють іраномовні кіммерійці, скіфи, а згодом сармато-алани.

Протоміські центри на території Києва (Хотівське та Ходосівське городища), знахідки античних (корінфських) монет, кераміки датують витoki перших міст-держав на Дніпрі скіфською (сколотською, або прабалтською) добою – VI ст. до н.е. [69], тоді як за новітніми археологічними матеріалами Новгород як повноцінне місто постає на оз. Ільмень лише з середини X ст. н.е. [70], тобто після 945 р.). Найвірогідніше будівничими цього міста, як нам здається, стали «депортовані» з України ізгої-древляни, насильно переселені болгаркою Ольгою у сорокових роках X ст. з древлянської України на Північ за вбивство її («ненажерливого», – М.К.) чоловіка та непокою «собирателям» «Руської землі».

Між тим, це була не тільки (і не стільки)

жорстока помста «мудрої» болгарки Ольги поліщукам – балто-слов'янам-дулібам-тервінгам-древлянам за вбивство її чоловіка – Ігоря (Ингора, Ингвара) у 945 р., перебільшено «розписана» та «розрекламована» літописцями та «книжними людьми» для залякування мешканців національних «окраїн» та недопущення в майбутньому в Україні-Русі чогось подібного – будь-яких бунтів та «сепаратистських рухів».

На наше глибоке переконання, це примусове виселення слов'янського люду на угро-фінську периферію переслідувало кілька інших прозорих прагматичних державницьких цілей: окрім залякування народних мас, що лишалися в Україні-Русі, воно мало на меті також і певні етнокультурні, економічні та демографічні завдання – залюднити слов'янством необжиті північні землі, вигідно розташовані на торговельних шляхах (з греків у варяги, з варягів у Хваліси, з варягів до Риму, з Верхнього Поволжя (Волзької Булгарії) – до Києва та Дунайської Болгарії тощо), покращити надходження з краю хутра, медів, воску інших товарів, зокрема невільників-склавинів з числа балтських, угро-фінських народів, що користувалися неабияким попитом на ринках візантійських міст, у першу чергу Константинополя.

«Слов'янізація» чи «русифікація» державних окраїн таким способом стає віднині на довгі століття державницькою політикою великокнязівської влади не тільки середньовічної «імперії Рюриковичів» – Київської, Московської Русі, а й імперії Романових і навіть новітньої «імперії зла» – СРСР у 50-70-і роки XX ст., коли освоювалися безкрайні простори Сибіру, цілинні та перелогові землі Алтаю, Казахстану, Краснодарського краю, велися різноманітні Всесоюзні будови. Гасло-заклик: «Едемте, друзья, в дальние края, станем новоселами и ты и я...» – було обов'язковим до виконання та добровільно-примусовим для всіх, хто отримав «комсомольські путівки» на комуністичні будови. Центр не особливо дбав про інтереси національних окраїн, корінних народів, він дбав лише про егоїстичні інтереси ненаситної правлячої еліти

панівної нації, креново зацікавленої в розчиненні в «російському морі» малих і середніх народів.

Щодо легенди про Андрія Первозванного, то, як нам уявляється, вона свідомо з'являється («вписується») на місці оповіді Анастаса Корсунянина про Климента I-го Римського – єпископа велетрійського, мученика християнської церкви, дійсно засланого римлянами у 101 р. до каменоломень Херсонесу Таврійського, аби зламати дух та віру цього переконаного і мужнього послідовника Христа. Внесена до Никонівського літопису після 1054 року [71]. Серед переказів про Климента кирило-мефодіївського циклу, що розповідають про мученицьку смерть єпископа, на скільки нам відомо, немає жодного, в якому йшлося би про втечу Климента зі страшного римського полону та його місіонерську діяльність у Європейській Сарматії: пішохідну мандрівку вздовж Борисфена до гір київських, Новгород (древлянської факторії Києва на Ільмені) і далі морем – до Риму. Це, як ми гадаємо, був скоріш за все переказ київським першосвященником причорноморської легенди першохристиян Таврики про апостольську діяльність святого (можливо, вдячних учнів єпископа Климента), які в душі апокрифічних переказів створили образ незламного борця з язичництвом (поганством), який не загинув, а якимось чудом врятувався для служіння християнському Богу і, на зло своїм ворогам, не тільки започаткував «Златоглавий Київ» (пізніше викреслений з літопису Мстиславом чи його редактором), відвідав парну баньку в «Новгороді» (якого на той час просто не існувало як слов'янського града), а й благополучно повернувся до рідного йому Риму.

Як ми знаємо, Анастас Корсунянин, ревний католик, який впродовж тридцяти років (!) (988–1018) вірою і правдою служив Володимирі Великому, очолював клір великокнязівського храму, новгородське єпископство, добре знав історію християнської церкви, очевидно й започаткував укладання хронології найважливіших подій в історії держави Володимира Великого, а також князівського

літописання. Християнізація Північного Причорномор'я, Південної та Північної Русі «цілком об'єктивно» викладена в його концепції з позицій західної римокатолицької церкви, в час, коли Климент Римський у повному розумінні цього слова ще був «прапором» серед місіонерів-християн, а Рим і Константинополь остаточно не розсварилися 1054 р. [72].

Після не зовсім логічних оповідей про мандрівку до Риму Андрія Первозванного та про засновників Стародавнього Києва – Кия, Щека і Хорива, автор «Вступу» до ПВЛ знову повертається до головних причин розселення слов'янських племен з Полудневого Подунав'я:

«Коли ж слов'янський народ, як ото ми сказали, жив на Дунаї, то прийшли од землі скіфів, себто від хозар, *так звані болгары* (бл. середини VII ст., – М.К.), і сіли вони по Дунаєві, і були *насильниками над слов'янами* [73]. Отже, як і авари Паннонії у VI ст., так і праболгари Мізії в VII ст. нічим не були кращими, гуманнішими одне від одного, вони не тільки примучували місцевих слов'ян, а й контролювали чи вірніше, диктували їм свою волю щодо місць розселення на Великій Східноєвропейській рівнині, форми державно-правового устрою, моделі соціально-економічного розвитку, вірувань тощо.

Про це свідчать усі наступні знакові події в житті Київської Русі, в яких так чи інакше брала участь болгарська світська та церковна еліта (*військово-політичний та економічний тиск Великої та Чорної Болгарії на Русь задля християнізації країни; хрещення Аскольда болгарським єпископом Михайлом та підпорядкування російської митрополії Акілейському патріархату; спільні військові дії Олега і царя Симеона проти Візантії; шлюб Ігоря з племінницею Симеона Великого (донькою Володимира Борисовича) Вольгою (Ольгою); проболгарська діяльність в Україні-Русі княгині Ольги; боротьба київського князя Святослава за спадщину (?) у Болгарії та незалежний політичний курс Київської Русі від центрів світового впливу; вивезення Свенельдом «священних книг» писаних церковнослов'янською з Преслава до Києва;*

хрещення Володимира Великого та тимчасове підпорядкування руської церкви Охридському патріархату (988-1018 рр.); запровадження єдиної державної церковнослов'янської (староболгарської) мови в усіх церковноприходських школах, під час богослужінь, укладанні хронік, законодавчій, адміністративно-управлінській та дипломатичній діяльності тощо; переселення частини болгарської еліти на Русь після ліквідації Візантією I-го Болгарського царства у 1018 р.; третій шлюб Володимира з болгаркою – матір'ю Бориса та Гліба; запровадження з допомогою болгарських фахівців грошової (фінансової) системи в Київській Русі; проголошення культу Бориса та Гліба на Русі; використання Ярославичами «Закону судного людям» під час укладання «Правди Роської» тощо).

На жаль, опис цих важливих та знаменних подій в житті України-Русі у давньоруських, галицько-волинських та українських літописах здебільшого вилучено або викривлено, сфальшовано наступними великоросійськими літописцями, переписувачами, «редакторами» і «дописувачами». Правда інформація збереглася лише фрагментарно, за якою реконструювати дійсний хід історичних подій надзвичайно важко, а інколи практично не можливо. Після підкорення древлянсько-словенського Новгороду Москвою (1478 р.) та привласнення його духовної спадщини (насамперед літописної), як справедливо зазначав відомий російський історик-медієвіст В.Я. Петрухін, фальшування стародавньої та середньовічної болгарської, української, російської та білоруської історії, історій інших «братніх» народів стає для Москви звичайною «державницькою політикою» [74]. Це головна причина ліквідації багатьох правдивих (історичних) свідчень давньоруських літописних джерел про Україну-Русь. Водночас не завжди «вміле» та «чисте» (старанне?) фальшування наративних джерел (навіть за пильного редагування їх у пізніші часи), які систематично здійснювалися і здійснюються у монархічній (тоталітарній державі) Росії заради збереження «єдиної та неділимої», залишили «сліди», що дають можливість

уважним дослідникам розкрити справжні мотиви та наміри фальсифікаторів давньоруської та давньоукраїнської історії.

Військово-політичне зближення болгар зі слов'янами, за писемними джерелами, розпочинається буквально з початку доби Середньовіччя, коли серйозно загострюються взаємини союзних народів з Візантією. Про це писав Прокопій Кесарійський так: «З тих пір, як Юстиніан перебрав владу над ромеями, гуни (протоболгари, – М.К.), слов'яни і анти майже щороку нападали на Іллірик та всю Фракію» [75]. Звертає на себе увагу факт, що в тріаді згадуваних народів («...болгари, анти та склавіни») зазвичай на першому місці стоять «болгари», як організатори і військові керівники нападів на імперію, хоча вони суттєво поступалися в кількісному відношенні і антам, і склавінам. Цілком очевидно, що вже тоді болгарські хани, маючи добре організоване військо, зокрема кавалерію, налагоджені міжнародні зв'язки, вирізнялися серед союзницьких еліт і своєю освіченістю, полководницьким та дипломатичним хистом, що давало їм можливість диктувати волю союзникам. Візантійській дипломатії доводилося неабияк трудитися, аби завчасно руйнувати подібні союзи заради безпеки своєї держави. Наприклад, не випадково Юстиніан I-й, прагнучи зсередини підірвати агресивну коаліцію, близько 540 р. запрошує антів (аланів-українців) поселитися в якості федератів у граді Туррісі (неподалік Галаца), щоб захистити вразливу частину дунайського кордону [76]. Очевидно, саме в ці часи в середній течії Пруту започатковується одне з перших міських алано-антських поселень, пізніше відоме під назвою Яси (сучасна Румунія). В подальшому візантійці схиляють на свій бік ханів «Великої Болгарії», котрі впродовж тривалого часу проводили вигідний для імперії зовнішньополітичний курс, спрямований на нейтралізацію агресивних дій Аварського та Хазарського каганатів, забезпечення миру та спокою в Тавриці та Північному Причорномор'ї тощо.

*(Продовження в наступному випуску
Правничого вісника Університету «КРОК»)*

Література

1. Див. основну літературу по темі у монографіях: *Сохань П.С.* Очерки истории украинско-болгарских связей. – Киев: Наук. думка, 1976. – С. 275-288; *История на България* в четиринадесет тома. – Том втори: Първа Българска държава. – София: Изд-во на Българската Академия на науките, 1981. – 504 с.; *Теплицкий Ю.М.* Откуда пошла земля славянская и какого мы рода племени. Этногенез славянства и становление государственности Киевской Руси в контексте взаимоотношений «Запад» – «Восток». – К.: Аристей, 2004. – 288 с.
2. *Приходнюк О.М.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I-го тис. н.е.) – Київ-Чернівці, 2001. – С.25-28; *Корінний М.М.* Хан Кубрат – творець Великої Болгарії // «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні»: Матеріали VI-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції (28-29 квітня 2005 р.). – Острог, 2005. – С. 25-28.
3. *История Армении Моисея Хоренского.* Пер. Н.О. Эмина. – М., 1983. – С. 62.
4. *Chronographus anni CCCLIII. Monumenta germaniae Historica Chronica minora.* saec. IV, V, VI, VII. Ed. T. Mommsen. – Berlin, 1891. – С. 105.
5. *Венелин Ю.И.* Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам. – М., 1829. – Т. 1. – VIII. – 256 с.
6. *Обнорский С.П.* Язык договоров русских с греками // Язык и мышление. – М.-Л., 1936. – Т. VI-VIII. – С. 102; *Соболевский А.* Древняя церковно-славянская литература и ее значение. – Харьков, 1908. – 22 с.; *Шишманов И.Д.* Критичень прегледь на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологите на името «българинъ» // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. – София, 1900. – Кн. XVI и XVII. 1. Наученъ отделъ.
7. *Артамонов М.И.* История хазар. – СПб., 2002. – 560 с.; *Гумильов Л.Н.* Хунну. – М., 1960; *его же.* Тысячелетие вокруг Каспия. – М., 2002. – 439 с.; *его же.* Древние тюрки. – М., 1993. – 526 с.; *его же.* Древняя Русь и Великая степь. – М., 1992. – 781 с.; *его же.* Конец и вновь начало. – СПб., 2002. – 416 с.; *Закон судный людем.* Краткой ред. Подгот. к печати М.Н.Тихомиров и Л.В.Милов. Под ред. М.Н. Тихомирова. – М., 1961. – 179 с.; *Закон судный людем.* Пространной и сводной ред. Подгот. к печати М.Н. Тихомиров и Л.В. Милов. Под ред. М.Н. Тихомирова. – М., 1961. – 287 с.; *Коледаров П.* Политическа география на средновековната българска държава. – Ч. 1. От 681 до 1018 г. – С., 1979. – 88 с, 9 л.к.; *Королюк В.Д.* Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья (Политическая и этническая история). – М., 1985. – 240 с.; *Литаврин Г.Г.* Формирование этнического самосознания болгарской народности (VII– первая четверть X в.) // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – С. 49-81; *Мерперт Н.Я.* К вопросу о древнейших болгарских племенах. – Казань, 1957. – 37 с.; *Михайлов Е.* За руско-българската етническа граница до края на X век. // Годишник на Софийския ун-т. Филол. фак-т., 65, 3, 1973. – С. 183-211; *Он же.* Руси и българи през ранното средновековие (602-964). – ГСУ. Истор. фак-т, 66, 1975, 79-143; *Он же.* Обособяване на източните и южните славяни // ИП, 1971. – № 3. – С. 63-80; *Тыткова-Заимова В.* Южные славяне, протоболгары и Византия. Проблемы государственного и этнического развития Болгарии в VII-IX вв. // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI-XII вв.). – М., 1991. – С. 37-51; *Койчева Е., Кочев Н.* Болгарское государство с середины VIII до конца IX в. // Там же. – С.51-69; *Литвиц Е.Э.* К истории земельного закона в Византии и в средневековых балканских государствах // ВВ, 29, 1968. – С. 53-62. *Плетнева С.А.* От кочевий к городам (салтово-маяцкая культура) // МИА, 1967, – № 142.
8. *Димитър Ангелов.* Образоване на българската народност. Второ преработено и допълнено издание. – София, 1981. – 432 с.; *Петър Добрев.* Името българи: ключ към древната българска история. – София, 2002. – 168 с.; *Приходнюк О.М.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I-го тис. н.е.). – Київ – Чернівці, 2001. – 144 с.; *Теплицкий Ю.М.* Вказ. праця.; *Любащенко В.І.* Кормча книга: сторінка з українсько-балканських взаємин // Проблеми слов'янознавства (далі – ПС), 2009. – Вип. 58. – С.51-66; *Адаев А.* Болгары. – Николаев, 2010. – 576 с.
9. *Шишманов Ив.* Вказана праця. – С. 505-573; *Бурмов Ал.* Към въпроса за произхода на прабългарите // Известия на Българското историческо дружество. – София, 1948. – Вып. 22-24. – С. 298-337; *Сиротенко В.Т.* Основные теории происхождения древних болгар и письменные источники VI–VIII вв. // Ученые записки Удмуртского государственного педагогического института. – Ижевск, 1961. – Вып. 20, серия 4. – С. 3-14; *История на България:* В четиренадесет тома.

- Изд. на Българската Академия на Науките – Т. 2. Първа Българска държава. – София, 1981. – С. 59-69, 87-90.
10. *Златарски В.* История на българската държава през средните векове. – София, 1970. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 55 та наступни; *Дечев Д.* Източногерманският произход на българското народностно име // Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. – София, 1926. – Вып. 22. – С. 3-25.
11. *Moravcsik Gy.* Zur Geschichte der Onoguren // Ungarische Jahrbucher. – 10. - Budapest, 1930. – № 1-2. – S. 53-90.
12. *Критику* этих гипотез см. в публикации: *Бурмов Ал.* Към въпроса за произхода..., – С. 303-316, 323-326.
13. *История* на България. – Т. 2. – С. 60.
14. *Петър Добрев.* Името българци: ключ към древната българска история. – София, 2002. – 168 с.; *Адаев А.* Болгары. – Николаев, 2010. – 576 с.
15. *Петър Добрев.* Вказана работа. – С.29-31 та ін.
16. *Младенов Ст.* Положението на Аспаруховите българи в реда на тюркския клон на арио-алтайските народи // Българска историческа библиотека, 1, 1928. – № 1. – С. 49-71; *Pritzak O.* Die bulgarische Furstenliste und die Spracheder Protobulgaren. – Wiesbaden, 1955; *Баскаков Н.А.* Введение в изучение тюркских языков. – М., 1969. – С. 210-236; *его же.* Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». – М.: Наука, 1985. – 208 с.
17. *Младенов Ст.* Положението на Аспаруховите българи..., – С. 58-64; *Баскаков Н.А.* Введение..., – С. 238-241.
18. *Петър Добрев.* Вказана работа. – С.29.
19. *Приходнюк О.М.* Степове населення України... – С. 8-14; *Баскаков Н.А.* Вступ..., – С. 135-152; *Потапов Л.П.* Очерки по истории алтайцев. – М., 1955. – С. 55 та наст.; *Бернштам Л.Н.* Очерки истории гуннов. – Л., 1956; *Гумильов Л.Н.* Хунну. – М., 1960.
20. Chronographus anni CCCLIV, р. 105. – Див.: Латински извори за българската история. – София, 1. – С. 80.
21. *Лигулевская Н.В.* Сирийские источники по истории народов СССР. – М., 1941. – С. 165.
22. *История* Армении Мойсея Хоренского. – С. 55-56, 62.
23. *Засецкая И.П.* Культура кочевников Южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV – V веков). – СПб., 1994; *Приходнюк О.М.* Вказ работа. – С.25-28 та ін.
24. *Menander.* Fragmenta, 442-443 // ГИБИ, 2. – С. 233-235.
25. *Там же,* 443 // ГИБИ, 2. – С.235.
26. *История* Венгрии / Отв. ред. Шушарин В.П. – М., 1871. – Т. 1. – С. 75-80.
27. *Ioannis Malalae* Chronographia. – Vonnae, 1831. – Cap. 16. – P. 430.
28. *Проконий из Кесарии.* Война с готами. – М., 1950. – С. 384-385; *Корінний М.М.* Від варварства до християнської цивілізації // Православні духовні цінності і сучасність. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2003. – С. 133 та ін.
29. *Артамонов М.И.* История хазар. – М., 1962. – С.133-139.
30. *Vesevliev V.* Protobulgarische Inschrift auf einer Silberschale // Byzantion, 35. – Bruxelles, 1965. – P. 306.
31. *Theophanes Confessor.* Chronographia. Ed. C. de Boor. 1-2. – Lipsiae, 1883. –P. 356-357.
32. *Плетнева С.А.* От кочевий к городам (салтово-маяцкая культура). – М., 1967. – С. 186.
33. *Мерперт Н.Я.* К вопросу о древнейших болгарских племенах. – С.19.
34. *Шамсі Баишту.* Легенда про доньку Шана // Хроніка 2000. – К., 1992. – Вып. 1; *Приходнюк О.М.* Степове населення України... – С. 21-24.
35. *Творогов О.В.* К спорам о «Велесовой книге // Что думают ученые о «Велесовой книге». – СПб., 2004. – С. 6-30.
36. *Зарецкий И.А.* Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1912. – Вып. 9. – С. 4 та ін.
37. Див.: *Тихомиров М.Н.* Именник болгарских князей // ВДИ, 1946. – № 3. – С. 81-90; «Именник Болгарських Ханів» // Вікіпедія; *Васил Н. Златарски.* История на Първото българско Царство. I. Епоха хуно-българского надмощие (679-852). – С. 450 та ін.
38. *Артамонов М.И.* История хазар. – С.179-183 та ін.
39. *Приходнюк О.М.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I-го тис. н.е.). – Київ-Чернівці, 2001. – С.25-28.

40. *Никифора, патриарха Константинопольског*, краткая история со времени после царствования Маврикия. Перевод Е.Э. Липшиц. // ВВ, т. 3. – М.-Л, 1950. – С. 359.
41. *Златарски В.Н.* История. – С. 84-90.
42. *Зарецкий И.А.* Вказ. праця; *Приходнюк О.М.* Вказ. праця.
43. *Werner J.* Der Grabfund von Malaja Pereschčepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren // *Accademie der Wissenschaften, philosphisch-historische klasse.* – München, 1984. – N. F. H. 91.
44. *Никифора, патриарха Константинопольског*, краткая история... – С. 363-364; *Theophanis. Chronographia.* – I. – Bonnae, 1839. – P. 544-548.
45. Там же.
46. Там же.
47. *Микаиль Ибн Шамс Тебир.* Сказание о дочери Шана. – Истамбул, 1991. – Ч. IV, 1. – С. 347-349; *Нурутдинов Ф.* Доля і заклик давньої поеми // *Хроніка 2000.* – К., 1992. – Вип. 1; *Жук В.Н.* Из сивої давнини: нариси з історії України та Полтавщини УІІ ст. до н.е. – Полтава, 2005. – С. 97-149 та ін.
48. *Приходнюк О.М.* Вказ. Праця. – С. 25; *Шамилоглу Ю.* «Джагфар Тарихы»: как изобреталось болгарское самосознание // *Фальсификации исторических источников и конструирование этнократических мифов.* – М., 2011. – С. 275-287; *Петров А.Е.* Необульгарская идея и легитимизация поддельного свода Джагфара // Там же. – С. 288-296.49. *Еремян С.Т.* Армения..., – С. 98-99.
50. *Theophanes Confessor. Chronographia,* p. 348 // *Гръцки извори за българската история (далі – ГИБИ), 3.* – С. 263; *Nicephorus. Opusculahistorica,* p. 34 // *ГИБИ, 7.* – С.175; *Ioannes Zonaras. Eritome historiarum,* p. 226 // *ГИБИ, 7.* – С. 175.
51. Дет. див.: *История на България.* – Т. 2. Първа Българска държава. – С. 213-234, 261-277; *Литаврин Г.Г.* Формирование этнического самосознания болгарской народности (VII – первая четверть X в.) // *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.* – М., 1982. – С. 49-82
52. *Тъпкова-Заимова В.* Крепости и укрепления градове през Първото българско царство // *Военно-исторически сборник (далі – ВИС), 1956.* – № 3. – С. 40-60; *ее же.* Към въпроса за военните пътища през Първото българско царство // *ИП, 1958.* – № 1. – С. 58-73.
53. *Тъпкова-Заимова В.* Южные славяне, протоболгары и Византия. Проблемы государственного и этнического развития Болгарии в VII – IX вв. // *Раннефеодальные государства и народности (южные и западные VI-XII вв.).* – М., 1991. – С.49-50.
54. *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1982. – С. 291 и др.; *Моця О.П.*
55. *Рыбаков Б.А.* Торговля и торговые пути // *История культуры Древней Руси.* – М.; Л., 1948. – Т. 1. – С. 317 и др.; *Kostrzewski I.* Drogi handlowe // *Słownik starożytności słowiańskich.* – 1961. – Т. 1. – S. 384; *Kowalenko W., Swoboda W.* Mapa wczesnosredniowiecznych dróg handlowych Słowiańszczyzny // *Ibidem; Кроноткин В.В.* Экономические связи Восточной Европы в I-м тысячелетии н.э. – М., 1967.
56. *Истрин В.А.* 1100 лет славянской азбуки. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1988. – С.94-158; *Брайчевський Михайло.* Походження слов'янської писемності. 4-е вид. – К., 2009. – С.19-88 та ін.
57. Дет. див.: *Тъпкова-Заимова В.* Указ соч.– С.37-50.
58. *Мерперт Н.Я.* К вопросу о древнейших болгарских... – С. 24-25.
59. Там же. – С. 26-27.
60. *Hudud al- Alam.,* trans. by V.Minorsky. – London, 1937. – С. 438.
61. *Мерперт Н.Я.* К вопросу о древнейших болгарских... – С. 27;
62. ПСРЛ. – Т. IX (Никоновская летопись). – С. 9.
63. *Повесть временных лет (далее- ПВЛ).* – М.-Л., 1950. – С. 234.
64. *Константин Багрянородный.* Об управлении империей // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия.* – М., 2010. – С.169.
65. Там же // *Древнейшие источники по истории народов СССР.* – М., 1991. – С. 174/175.
66. *Літопис Руський.* – С. 2-3.
67. Там же; *Шахматов А.А.* // *Труды ОДРЛ.* – Т. IV, 1939. – С. 81; *Лихачев Д.С.* Комментарии // *ПВЛ. Ч. II.* – С.214-215.
68. *Хвойка В.В.* Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 2008; *Енциклопедія трипільської цивілізації.* – К., 2004. – Т. 1-2; *Відейко М.Ю.* Трипільська цивілізація. – К., 2008.
69. *Брайчевський М.Ю.* Коли і як виник Київ. – С. 14-26 та ін.

70. *Плахонін А.Г.* Новгород Великий // ЕІУ. – К., 2010. – Т. 7. – С. 441.
71. Коли Папа Римський та Патріарх Константинопольський розсварилися остаточно і назажди. Див.: *Шахматов А.А.* Корсунская легенда о крещении Владимира – СПб., 1906.
72. *Корінний М.М.* Виникнення легенди про апостола Андрія Первозванного // УІЖ, 1987. – № 3. – С. 105-112; *Ричка В.М.* Анастас Корсунянин // ЕІУ. – Т. 1. – С. 78.
73. Повість временних літ. – Ч. 1. – С. 14.
74. *Петрухин В.Я.* Начало Руси... – С. 3-7.
75. *Прокопий Кесарийский.* Тайната история. – С., 1983. – С. 73, 123; *Тыпкова-Заимова В.* Южные славяне, протоболгары и Византия. – С. 38.
76. *Тыпкова-Заимова В.* Нашествия и этнически промени на Балканите. – С., 1966. – С. 58 и след.
77. *Жук В.Н.* Из сивої давнини: нариси з історії України та Полтавщини VII ст. до н.е. – XVII ст. н.е. – Полтава, 1998. – С.36.
78. *Фотий* // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. – М., 2010. – Т. II. – С.132.